

<https://coth.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Comparative Theology

E-ISSN: 2322-3421

Document Type: Research Paper

Vol. 14, Issue 1, No.29, Spring & Summer 2023 pp.151-168

Receive: 17/4/2023

Accepted: 28/6/2023

An Approach to the Intellectual Evolution of Ahl-e Haqq (Yarsanian Religion) from its Advent to the Present Era

Mansour Rostami *

Ph. D. Graduated of Philosophy, Department of Islamic Philosophy and Theology, Payam Noor University, South Tehran Branch, Tehran, Iran
mansourrostami97@yahoo.com

Abstract

The present study explains the causes of the intellectual changes of Ahl-e Haqq from its beginning to the present era using a descriptive-analytical method and a review of its main texts. The Yarsanians (Ahl-e Haqq) have linked the origin of their religion to the era of Imam Ali (AS) based on the manifestation of God's nature and attributes. At the beginning of its formation, this religion had a thought similar to Kisanian. Belief in three infallible imams was one of the religious features of this religion in the early centuries. In the 11th century, due to intellectual developments, the Yarsanians were inclined towards the Imamiyyah approach and the thinking of Sufis and mystics. This study answered the question that, according to the texts of Ahl-e Haqq, what the intellectual and religious developments of Ahl-e Haqq are. The findings of this research show that the period of innate emergence and the formation of families played a role in the evolution of this religion. In the era of Sultan Ishaq, the arrogance about the religious authorities intensified compared to the previous periods, and from the 11th century onwards, the intensity of the arrogance about the leaders of this religion decreased a little. Examining the attitude of Ahl-e Haqq in different periods is another goal of this study.

Keywords: Yarsanian Religion, Ahl-e Haqq, Sultan Ishaq, Inherent Manifestation.

Introduction

The present study has examined the issue that the Ahl-e Haqq religion has faced intellectual changes after its formation in the 2nd century AH due to the inherent emergence and surrounding conditions. The people of this religion had a unity of thought in the early centuries, but in the following ages, due to the establishment of Perdiori families by Sultan Ishaq and the formation of new families after Perdior, the people of Yarsan faced different divisions and different beliefs. Therefore, some groups (families) consider themselves to be an

*Corresponding author

Rostami, M. (2023). An approach to the intellectual evolution of Ahl al-Haq (Ayin Yarsan) from the beginning to the present day. *Comparative Theology*, 14(29),151-168.

2322-3421© University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

<https://doi.org/10.22108/COTH.2023.137386.1818>

<https://dorl.net/dor/20.1001.1.20089651.1402.14.29.10.6>

independent religion, and some consider themselves to be Shia, such as the family of Atash Begi.

Due to the fact that the ritual materials are processed with the accents and dialects of the Kurdish language and are mysterious and with unfamiliar terms, ritual texts about Ahl-e Haqq have not been scientifically investigated. On the other hand, because the religious texts are not specific to a historical period, therefore, in every era where the period of innate emergence has been manifested, a theological collection has been presented by the leaders of this religion. Due to the special complexities of collections, by deciphering and analyzing their content, one can understand the thoughts of the righteous leaders and the difference in their attitudes at different ages. In this regard, the present study aims to answer the following two research questions:

1. What factors have caused the intellectual changes in this group (religion)?
2. Which of the Ahl-e Haqq families have approached the Imamiyyah?

Materials and Methods

The study uses a descriptive-analytical method. Considering that the principles of Ahl-e Haqq are specific to this religion, the related basics, concepts, and terms have been explained and defined based on the original and primary texts of Ahl-e Haqq. The opinions of the elders of this tribe have been extracted from coded texts. Concepts such as the manifestation of the essence in man, the quality of the angels' relationship with man, as well as the knowledge of God, which must be known as the basis of the knowledge of the people of truth, have been examined in terms of meaning and concept.

Research Findings

The results showed that the fundamental principles of Ahl-e Haqq include the effectiveness of the manifestation of God and the relationship of the angel with man and the world. Due to the manifestation of the essence and attributes, a period of intrinsic emergence is formed, after which the elders have expressed religious knowledge in the form of verses. The principles of these foundations in the words of different periods are not processed in the same way, but in their works, while sharing the basics, we encounter different approaches. The basics of this religion were presented in a brief and summary form in the early period, and the mentioned principles were developed and deepened in the period of Perdiuri. Then, the attitude of Yarasan in the later period was faced with intellectual and belief changes and it was oriented towards the attitude of Twelver Shi'ism. In the words of the early periods and even the Perdiuri period, they often talked about three infallible Imams, but in the later religious works, they talked about the twelve Imams and the emergence of Imam Zaman (AS).

The emergence of some families, such as Atash Begi, who consider themselves to be the people of the Haq Jafari religion, should be considered as the result of intellectual developments in the later periods. Two factors have played a role in the intellectual evolution of Yarasan, the people who entered this religion from other religions or sects, and the peripheral thoughts such as Sufis and mystics.

Discussion of Results and Conclusions

This religion had a fluid thought. Due to the fact that people from different religions have converted to this religion, and also since the leaders of this group had contact with mystics and Sufis, intellectual and belief changes are visible among them in every historical period. During different periods, the Atash Begi family considers itself Imamite Shia. The heads of this family, while adhering to the family's rituals and customs, are considerate of religious practices such as daily prayers, fasting during the holy month of Ramadan, and other religious teachings. In religious matters, this family acts under the authority of the head of the family, and in personal matters, they follow the Shia authority (Marja'a). After this family, the Shah Hayasi family considered themselves as followers of the Ahl al-Bayt (AS).

رهیافتی بر چگونگی تحولات فکری اهل حق (آیین یارسان) از آغاز تا عصر حاضر

منصور رستمی^{1b}، دانش آموخته دکتری فلسفه، گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه پیام نور مرکز تهران جنوب، تهران، ایران
mansourrostami97@yahoo.com

چکیده

این مقاله با روشی توصیفی تحلیلی و بررسی متون اصلی اهل حق به تبیین علل تحولات فکری پیشوایان این اندیشه از آغاز شکل‌گیری تا عصر حاضر پرداخته است. یارسانیان (اهل حق) پیدایش آیین خود را بنابر تجلی ذات و صفات خداوند، به عصر حضرت علی (ع) پیوند زده‌اند. این آیین در آغاز شکل‌گیری تفکری شبیه به کیسانیه داشته است. باور به سه امام معصوم از ویژگی‌های اعتقادی این آیین در قرون اولیه است. یارسانیان، در قرن یازدهم به سبب تحولات فکری به سمت نگرش امامیه و تفکر صوفیه و عرفا مایل شده‌اند. این مقاله به این پرسش پاسخ داده است که بنابر متون اهل حق تحولات فکری و آیینی اهل حق در چه موضوعاتی است. یافته‌های این پژوهش نشان داده‌اند پیدایش دوره‌های ظهور ذاتی و شکل‌گیری خاندان‌ها در تحولات این آیین نقش‌آفرین بوده است. در عصر سلطان اسحاق، غلو درباره مقامات آیینی نسبت به دوره‌های قبل از آن شدت یافته و از قرن یازدهم به بعد، اندکی از شدت غلو درباره پیشوایان این آیین کاسته شده است. بررسی نگرش اهل حق در دوره‌های مختلف از دیگر اهداف این نوشتار است.

واژه‌های کلیدی

آیین یارسان، اهل حق، سلطان اسحاق، ظهور ذاتی

مقدمه

۳ و ۴؛ نوروز، بی تا: ۱۹۷)، انسان‌شناسی (نوروز، بی تا:

۱۱۴ و ۱۱۵) و فرجام‌شناسی پرداخته است (شیخ امیر بی تا:

۶۰). باورها و عقاید اهل حق بیش از هر فرقه و آیینی به

الهیات اهل حق به معارفی چون خداشناسی (نوروز،

بی تا: ۱۴۳)، فرشته‌شناسی، امام‌شناسی (شیخ‌امیر، بی تا:

مسئول مکاتبات

رستمی، منصور. (۱۴۰۲). رهیافتی بر چگونگی تحولات فکری اهل حق (آیین یارسان) از آغاز تا عصر حاضر. الهیات تطبیقی ۱۴ (۲۹)، ۱۵۱-۱۶۸.

و مثال خود را بیان کرده‌اند. به‌طور مثال، بابایادگار (قرن هفتم. ه. ق) خود را دون امام حسین(ع) دانسته است. سلطان اسحاق خود را دون امام علی(ع) دانسته است. این بیان حکایت از مثل و ممثل است؛ یعنی بابایادگار مثل امام حسین(ع) و سلطان اسحاق مثل علی(ع) است. از نظر دیگر، دونای دون به معنی حرکت تکاملی درجه به درجه و قدم به قدم و منزل بعد از منزل است. این معنا از دونای دون با رمزگشایی از متون اهل حق روشن می‌شود؛ افزون بر آن، معلوم می‌شود دونای دون با «لبس بعد لبس» یا صورت بعد صورت مقایسه و ارزیابی می‌شود که پایه حرکت جوهری (ملاصدرا، ۱۴۲۵، ج ۱: ۵) حکمت‌صداری است.

نظر به اینکه از نگاه یارسانیان، پیدایش آیین اهل حق بر پایه شکل‌گیری دوره ظهور ذاتی است، هرگاه در یک برهه تاریخی ذات حق در انسان تجلی کند و تعداد چهار یا هفت فرشته در انسان حلول یا تجلی کند، یک دوره ظهور ذاتی شکل می‌گیرد (رستمی، ۱۴۰۱: ۲۴۹)؛ از این رو، در هر دوره ظهور ذاتی، بحث تجلی خدا در انسان، ارتباط فرشته با انسان و دونای دون ارائه شده است؛ چون بین مبانی سه‌گانه اهل حق ارتباط اساسی وجود دارد. یارسانیان درباره تجلی ذات و صفات دو مسئله را طرح کرده‌اند. اول اینکه تجلی ذات و صفات در هر دوره‌ای تکرارپذیر است. دوم اینکه قائل به تشکیک در مراتب مجالی ذات و صفات‌اند؛ ولی تکرار تجلی از نظم خاصی برخوردار نیست؛ بنابراین، وقتی ذات و صفات در یک دوره جلوه‌گر می‌شوند، در دوره بعد، تجلی ذات و صفات در جامعه اشخاص معینی نیز تکرار می‌شود. به تبع این نگرش، مسئله دون به دون (کلام دوره سید فرضی، بی‌تا: بند ۳) و تجلی مظهر بعد از مظهر در تفسیر تجلی ذات و صفات در انسان ارتباط می‌یابد. به این ترتیب سه اصل بنیادین تجلی ذات، صفات و دونای دون در شناخت ماهیت اهل حق با هم پیوند دارد؛ به گونه‌ای که بدون شناخت و ارتباط مبانی جهان‌بینی و الهیات یارسان‌ها و ناتمام خواهد بود.

فرقه کیسانیه مشابّهت دارد؛ در عین حال رگه‌هایی از باورها و عقاید ادیان باستانی شرقی مانند آیین هندو (پارسا و همکاران، ۱۱۵: ۱۴۰۰) و آیین زرتشت (دوره هفتوانه، ۱۳۶۱، مقدمه: دکتر صفی‌زاده: ۲۳) و ادیان غربی مانند دین مسیحیت در تفکر این آیین وجود دارند.

در این تفکر سه اصل بنیادین وجود دارد که زیر ساخت سایر عقایدش به‌شمار می‌رود. یارسانیان بر پایه این مبانی، عقاید و آموزه‌هایی را مانند امامت، نبوت، عدل، معاد و اخلاقیات را بنا کرده‌اند. توضیح مبانی این است:

۱. تجلی ذات خداوند در انسان. یارسانیان شبیه عرفا به فاعلیت بالتجلی خداوند باورمند هستند (تیمور، بی‌تا: ۴) و عالم را جلوات حق تعالی می‌دانند (نوروز، بی‌تا: ۲۱۵) و در قوس صعود به تجلی ذات (فیض ساری) (شیخ امیر، بی‌تا: ۱) در انسان عقیده دارند. در این نگرش، کسی که متجلی از ذات باشد، دارای مظهریت خداوند است. در بعضی موارد، مجالی ذات مانند حضرت علی(ع) امام معصوم است و در مواردی سلطان اسحاق که غیر معصوم است، مجالی ذات به‌شمار رفته است.

۲. فرشته‌شناسی و ارتباط آن با انسان. از نظر اهل حق، فرشتگان مظاهر صفات خداوند به‌شمار رفته‌اند که با انسان‌های برجسته ارتباط دارند و این ارتباط با تعبیری که تجسد، حلول و تجلی فرشته در انسان از آن مستفاد است، نگاشته شده است (دیوان‌گوره، بی‌تا: ۴۲) و در مواردی تجلی فرشته با امام ارتباط پیدا کرده است (دیوان‌گوره، ۱۳۸۲: ۶۱۱)؛ یعنی امام مجالی صفات است.

۳. دونای دون (سیر تکاملی انسان) دونای دون از جمله مفاهیم چالشی در متون اهل حق است. برخی آن را به معنی تناسخ دانسته‌اند، یعنی دونای دون را به معنی تناسخ معنا کرده‌اند! (الاقاصی، ۱۳۵۸: ۷) و برخی دونای دون را به معنی گردش جامه به جامه روح معنا کرده‌اند (اکبری، ۱۳۸۰: ۲۷)؛ اما مفهوم‌شناسی دونای دون نشان می‌دهد این اصطلاح به چند معنا به کار رفته است؛ از جمله بیان مثل و ممثل است. بر این اساس، بزرگان یارسان از دون خود در دوره‌های پیشین سخن گفته‌اند؛ یعنی سمبل

که تاکنون هزار دوره ظهور رخ داده که هفتاد و دو دوره از آن خاص و هفت دوره از آن خاص الخواص بوده است؛ مانند دوره حضرت علی (ع) و سلطان اسحاق.

منابع اولیه و اصلی اهل حق به کلام موسوم است. از نظر منظومه فکری اهل حق، در هر دوره ظهور ذاتی، یک مجموعه کلامی توسط مقامات و بزرگان یارسان به زبان گردی سروده شده است. در این نگرش، مقامات آیینی به دلیل اینکه مجلای ذات و صفات اند، از ناحیه حضرت حق دانشی به آنان الهام می‌شود که در فرهنگ اهل حق آن را «سفید خوانی» می‌نامند که با علم حضوری و کشف و شهود مقایسه و ارزیابی می‌شود.

متون آیینی اهل حق درباره مبانی، عقاید و آداب و رسوم این آیین سخن گفته‌اند (شیخ امیر، بی‌تا: ۲۴ و ۶۱). گویندگان به سبب رازداری و سرپوشی با بیانی نمادین، تشبیهی و تأویلی با ادبیاتی خاص، معارف آیینی را به صورت رمزی سروده‌اند. برخی مطالب با اصطلاحات خاص آیینی پردازش شده‌اند؛ از این رو، برداشت ظاهری از کلام این آیین، پژوهش‌گر را از رسیدن به مقصد تحقیق دور می‌کند؛ با این وصف، ایده بنیان این تفکر با دانش هرمنوتیک و تأویل محتوا دریافت‌شدنی است.

اولین مجموعه کلامی در قرن دوم هجری قمری بوده است (سرانجام، بی‌تا، مقدمه مترجم: ۲۰) و آخرین مجموعه کلامی به قرن سیزدهم هجری قمری بر می‌گردد. (نامه سرانجام، بی‌تا: ۲۰). به این ترتیب با تفکری روبه‌رو هستیم که پیشینه آن بیش از هزار سال را در بر می‌گیرد.

مجموعه کلام اهل حق، از نظر نگرش کلامی، به سه دسته متقدمین (قرن دوم تا ششم. ه. ق)، پردیوری^۱ (قرن هفتم و هشتم. ه. ق) و به روایتی تا قرن دهم هجری قمری و متأخرین (از قرن یازدهم تا سیزدهم. ه. ق) تقسیم می‌شود.

نگرش کلام اهل حق درباره فاصله زمانی بین پیدایش دو دوره ظهور ذاتی همسان نیست. برخی منابع بین دو دوره ظهور ذاتی را یک صد سال دانسته‌اند.

یکصد سال هِنی یَه پردیور شَار
نَه دُونِ سَلطَانِ مَومِ آشکار
(افضلی، ۲۰۱۱، ج ۱: ۳۷)

پس از یک صد سال در پردیور در دُونِ سلطان اسحاق آشکار و ظاهر می‌شوم.

و به روایتی دیگر بعد از هر سیصد سال یک بار دوره ظهور ذاتی تجدید می‌شود.

سیصد سال یَه جَارِ دَوْرِ قَمَرَن
رِ اسْتِی نَمَایِنِ جَفْتِی چَمَرَن
(نوروز، بی‌تا: ۱۹۴)

هر سیصد سال یک بار دور قمر است و راستی (راسته) در بین کژی چَمَر (بخشی از گاو آهن است که بر گردن گاو نهاده می‌شود و راسته به آن وصل می‌شود؛ تعبیری کنایی است) نهاده می‌شود؛ یعنی سیصد سال یک دوره ظهور ذاتی جلوه‌گر می‌شود.

با وجودی که نظر کلام‌سرایان درباره فاصله زمانی بین دو دوره ظهور متفاوت است، تاریخ دوره‌های ظهور ذاتی نشان می‌دهد برخی دوره‌ها با دوره قبل در حدود یک صد سال فاصله زمانی دارد؛ گاهی در یک عصر مثل قرن دوازدهم چند دوره ظهور ذاتی جلوه‌گر شده است. آمار برخی دوره‌های ظهور ذاتی از قرن دوم تا سیزدهم هجری قمری به این شرح است: دوره بهلول‌ماهی (قرن دوم) بابا سرهنگ (قرن سوم) بابا خوشین (قرن پنجم) باباناموس (قرن ششم)، سلطان اسحاق (قرن هفتم) و در قرن دوازدهم دوره‌هایی مانند سیدفرضی، شاه‌حیاس، باباحیدری، آتش‌بگی و زنوری شکل گرفته است. دوره سیدبراهه در قرن سیزدهم به وجود آمده است. اهل حق بر این باور است

۱. پردیور به معنی آن سوی پل است. پردیور نام محلی در اورامانات کرمانشاه است که سلطان اسحاق و یارانش در آنجا استقرار یافتند و به فعالیت آیینی پرداختند.

پردیوری و قبل از آن درباره مبانی سه گانه و امامت تفاوتی آشکار دارد.

این نوشتار با روش توصیفی — تحلیلی و در موادی انتقادی با تکیه بر متون اصلی چاپ نشده اهل حق با هدف بررسی تفکر بانیان اولیه، پردیوری و متأخرین، نشان داده است این آیین یک جریان فکری — مذهبی است که اندیشه‌ای سیال دارد. بررسی علت تحولات فکری، اعتقادی اهل حق از زمان پیدایش تا عصر حاضر با تکیه بر مبانی بنیادین و اصل امامت پرداخته است. تبیین علت اختلاف نگرش خاندان‌های (شاخه‌های) اهل حق از دیگر اهداف این نوشتار است.

۱. تقسیم‌بندی تاریخی و فکری کلام اهل حق

منابع آیینی اهل حق در قرون مختلف تفکرات متفاوتی را نشان می‌دهد؛ از این رو، مزربندی دوره‌های مختلف تفکر اهل حق امری لازم است. متون آیینی اهل حق از لحاظ اندیشه آیینی و باورهای اعتقادی به سه دوره دوره ابتدایی، دوره بلوغ و دوره تحولات اساسی و فرهنگی تقسیم و نامگذاری می‌شود؛ زیرا ساختار تفکر اهل حق سه مرحله را تجربه کرده است که عبارت‌اند از:

۱. دوره متقدمین: دوره اول با بهلول ماهی (قرن دوم. ق) شروع می‌شود و تا پایان دوره بابائوس (قرن ششم. ق) ادامه یافته است. کلام این دوره، کلام متقدمین نامیده شد. این دوره ابتدایی یارسان است.

کلام متقدمین شامل چند دوره ظهور ذاتی می‌شود که عبارت‌اند از: دوره بهلول (قرن دوم. ه. ق)، دوره بابا سرهنگ (قرن چهارم. ه. ق)، دوره باباجلیل (قرن چهارم. ه. ق)، دوره شاه‌خوشین (قرن پنجم. ه. ق) و دوره بابائوس (قرن ششم. ه. ق). بهلول، شاه‌خوشین، بابائوس و یارانشان که چهار تا چهارده تن بوده‌اند، کلام دوره بهلول، شاه‌خوشین و بابائوس را سرودند (سرانجام، بی تا: ۲۰) و سلطان اسحاق و دیگر مقامات آیینی کلام دیگر دوره‌ها را در قرن هفتم و هشتم بیان کردند (سرانجام، بی تا: ۲۰).

کاوش در متون کلامی ادوار مختلف نشان می‌دهد نگرش پیشوایان درباره اوصاف مقامات آیینی که مجالی ذات و صفات به شمار رفته‌اند، هم‌سان نیست. در کلام متقدمین و پردیوری به پیشوایان اوصاف الوهی نسبت داده شده و غلو به گونه‌ای پررنگ مطرح شده است؛ اما در کلام متأخرین شدت غلو کم‌رنگ دیده می‌شود. همچنین، امامت از جمله عقاید این آیین است که مبتنی بر دو اصل تجلی ذات و صفات تفسیر می‌شود. در این اندیشه، امام کسی است که متجلی از ذات حق (دیوان شیخ‌امیر، بی تا: ۱) است؛ مانند حضرت علی (ع) یا مجالی صفات خداوند است؛ مانند امام حسن (ع) و امام حسین (ع) (دیوان گوره، ۱۳۸۲: ۶۳). در بیشتر متون پردیوری و قبل از آن از سه امام اول یاد شده است؛ اما در منابع متأخرین از چهارده معصوم و دوازده امام و مهدویت سخن رفته است.

گفتنی است سلطان اسحاق هفت نفر از یارانش را به‌عنوان خاندان حقیقت منصوب کرد تا برای سیادت بر جامعه اهل حق در امور آیینی و مدیریتی نقش‌آفرین باشند. این خاندان‌ها عبارت‌اند از: ۱. خاندان شاه‌ابراهیمی، ۲. خاندان بابایادگاری، ۳. خاندان عالی‌قلندر، ۴. خاندان سیدمصطفی، ۵. خاندان میرسوری، ۶. خاندان حاجی باباعیسی، ۷. خاندان خاموش — سیداکابر ملقب به خاموش (سیدابوالوفا). سپس در میان دوره‌های مختلف ظهور ذاتی که بعد از عصر پردیور جلوه‌گر شد، چهار خاندان شکل گرفت که عبارت‌اند از: ۱. خاندان باباحیدری، ۲. خاندان آتش‌بگی، ۳. خاندان زنوری، ۴. خاندان شاه‌حیاسی.

با وجود کتاب‌های مختلفی مانند آیین یاری اثر مجید القاصی، برهان الحق نوشته نورعلی الهی، راه‌رهروان یارسان تألیف سیدبرزو دانشور و یاروریا اثر سیدمحمد حسینی و حشمت آرننگ، ترجمه و شرح دیوان خان الماس نگاشته سیدکیومرث چراغپوران، رساله یاری نوشته سیدخلیل عالی‌نژاد درباره اهل حق، نویسندگان درباره تحولات فکری اهل حق اشاره‌ای شایان توجهی نداشته‌اند. این مقاله نشان داده است نگرش دوره‌های متأخرین با

سروده شده است. اشخاص مظاهر ذات و صفات، کلام متأخرین را ارائه کرده‌اند. سرایندگان دوره سیدبرآگه گوران چهل نفر گوینده بوده‌اند که به چهل تن مشهور است.

کلام این دوره، فراتر از موضوعات مورد بحث در کلام متقدمین و پردیوری سخن گفته است. تفسیر نگرش متقدمین، تعدیل نسبی و اصلاح برخی آرای غلوآمیز، ارایه فلسفی — عرفانی برخی موضوعات جدید به‌ویژه هستی‌شناسی و انسان‌شناسی، گزارش‌هایی درباره کشف و شهود موسوم به باطن‌داری، تلمیح به بعضی آیات قرآنی، اشاره به داستان برخی پیامبران الهی، پیشگویی درباره آینده، سلوک نفسانی (شیخ امیر، بی تا: ۳۶) سخن از چهارده معصوم، ظهور مهدی موعود به‌عنوان آخرین دوره ظهور ذاتی (خان‌الماس، بی تا: ۵۱)، ایجاد حکومت جهانی مهدوی (ع) و اخلاقیات از جمله ویژگی‌های کلام این دوره است.

۲. تبیین، تحلیل مبانی بنیادین و تحولات آن

بنابر اینکه اهل حق اندیشه‌ای شبیه به کیسانیه دارد (رستمی و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۷۰)، لازم است اشاره‌ای گذرا به تبیین مشترکات بنیادین و اساسی اهل حق با فرقه کیسانیه شود. اعتقاد به جزء الهی در وجود امیر المؤمنین علی (ع)، (شهرستانی، بی تا، ج ۱: ۱۳۶)، تجسد فرشتگان (شهرستانی، بی تا، ج ۱: ۱۳۳) و نیز چرخه حیات از جمله باورهای مشترک بین این دو گروه است (حسینی، ۱۳۹۵: ج ۲: ۸۶)؛ افزون بر آن، اعتقاد به امامت سه امام اول شیعیان از دیگر مشترکات اهل حق و کیسانیه است. کلام می‌گوید:

بِی هَمْتَا عَلِیَا عَلِیْنِ اللهُ
دَلُوشِ دُلْدُنِ اللهُ آی وَ اللهُ
(ترجمه و تفسیر دیوان‌گوره، ج ۲: ۸۶)

حضرت علی (ع) بی‌همتاست و علی الله است و شاهین بلندپروازش دلیل است (بدون شک، اله ایواله) (دلوئه: نوعی پرنده شکاری که باز بر آن چیره می‌شود).

بعد از حضرت علی (ع) اعتقاد به امام حسن و امام حسین (ع) و اوصاف این دو امام به‌صورت پرتکرار در

۲. دوره پردیوری: این مجموعه کلامی از قرن هفتم تا نهم هجری قمری را در بر می‌گیرد. کلام این دوره را کلام پردیوری می‌نامند. این دوره، بلوغ فکری اهل حق را در بر می‌گیرد.

بنابر دیوان گوره، سلطان اسحاق و یارانش که در حدود چهارده گروه بوده‌اند و در مجموع در حدود سیصد و پنجاه تن به‌شمار آمده‌اند، کلام دوره سلطان اسحاق (پردیوری) را سرودند. این گروه‌ها عبارت‌اند از: هفتتن، هفتوانه، چهلتن، چلانه، هفتادودو پیر و دیگر مقامات آیینی که کلام آنها در «دیوان گوره» و «سرانجام» گردآوری شده است. کلام این دوره تفکر سلطان اسحاق و یارانش را در بر دارد. در کلام پردیوری، غلو درباره مقامات آیینی پرتکرار است.

کلام این دوره، جامع‌ترین اثر آیینی اهل حق است که می‌توان آن را کلام معیار اهل حق‌شناسی نامید. در کلام پردیوری مسئله تجلی خداوند، فرشته‌شناسی و کیفیت ارتباط آن با انسان از مهم‌ترین مطالب رمزی نهفته در کلام عصر سلطان است. کلام گزارش دینی بیشترین بخش از دیوان گوره را در بر می‌گیرد. آفرینش هستی، معرفت‌شناسی، تجلی ذات در جامعه افراد گوناگون، از جمله حضرت علی (ع) و تجلی صفات در جامعه امام حسن (ع) و امام حسین (ع) و دیگران از دیگر موضوعات کلام این دوره است. کلام برزنجه پیش از کلام پردیور، آغاز و به دوره پردیور وصل شده است. سلطان و یارانش این مجموعه کلامی را سرودند.

۳. کلام متأخرین: دوره‌های بعد از پردیور، از قرن یازدهم تا سیزدهم را شامل می‌شود. دوره بعد از پردیور دانسته می‌شود که کلام متأخرین نامیده شد. کلام این دوره تحولات فکری و فرهنگی اهل حق را در خود دارد.

کلام متأخرین در دوره‌هایی مانند: سیدفرضی (قرن یازدهم. ق)، خان‌آتش (قرن دوازدهم. ق)، باباحیدر (قرن دوازدهم. ق) (قرن دهم نیز گفته‌اند)، شاه‌حیاس (قرن دوازدهم. ق) و دوره سیدبرآگه گوران (قرن سیزدهم. ق)

گواهی بدی خوشینا خدا
 همتاش کس نیا ریا شامتا
 (دیوان گوره گوران، بی تا: ۸)

گواهی بدهید که شاه خوشین خدای (پیشوای) م است، هیچ کس همتای او نیست، جز آنکه کاک ریا در درجه وجودی همتایش است.

لقب «خدا» به کسانی اطلاق می شده است که جزو الاهی در وی وارد شده باشد. این نگرش به تدریج در دوره های بعد به گونه ای دیگر پردازش شده است.

ب. نگرش کلام دوره پردیور: از نظر یارسانان عصر سلطان برترین و کامل ترین دوره ظهور ذاتی به شمار آمده است. سلطان مظهر برتر ذات تلقی شده است؛ بنابراین، بزرگان قوم، در این دوره به شدت راه غلو در پیش گرفته اند.

در ظاهر سلطانی در باطن خدایی
 در هر نقطه نظر کنم تو داری مأوایی
 (افضلی، ۱۳۹۰: ج ۱: ۹۶)

ای سلطان اسحاق، تو در ظاهر امر، سلطان اسحاق هستی و در باطن تو خدا هستی، به هر کجای عالم می نگرم، تو مأوا و منزل داری.

سلطان اسحاق می گوید:
 ذاتم حاضر نه گردین هور
 هیچ کس نین چه بنیام او
 (کلام، ۱۳۹۴: ۸۸)

ذات من در تمامی مظاهر خلقت حاضر است. هیچ کس بالاتر از پیر بنیامین قرار ندارد!

به این ترتیب دریافته می شود نسبت های الوهی و غلو آمیز درباره مقامات آیینی پرتکرار است. باید تشبیه کردن مقامات آیینی با امام معصوم را از جمله موارد غلو دانست که در کلام پردیور (دیوان گوره، ۱ ۲۷۰: ۳۸۲) وجود دارد.

من ویم علی بیم نا کوفه و کانی

ایسا چه ای شیخان بیه و سلطانی
 (سیری به سوی خاندان سید محمد گوره سوار، ۲۰۱۱، ج ۱: ۲۳)

من در شهر کوفه علی (ع) بودم (دون یا مظهر او بودم) و الان که در روستای شیخان هستم، سلطان اسحاق هستم. با وجود اینکه در این دوره، سخن از تجلی ذات در انسان است و نسبت به کلام متقدمین اندکی تعدیل معنا دیده می شود، اطلاق اوصاف الوهی نسبت به مقامات پررنگ است.

ج. نگرش کلام دوره متأخرین: تفسیر کلام متأخرین درباره انسان مجلای ذات نشان از تحولاتی مهم و اصلاح گرانه دارد. در کلام متقدمین، از حلول جزء الاهی در انسان سخن رفته است که این ایده تحت تأثیر عرفا و صوفیه به تجلی خداوند در جامه بشری تغییر معنا پیدا می کند.

در کلام دو دوره قبل، بحث تجلی ذات در انسان توأم با ستایش مقامات آیینی و اوصاف الوهی درباره آنان بوده است. دوره های متأخرین از جمله دوره سید فرضی را باید سرآغاز دوره تحول اساسی تفکر اعتقادی اهل حق نامید. این تحول فکری و فرهنگی در آموزه های مختلفی بوده است که به چند مورد اشاره می شود؛ به طور مثال، اصطلاح «خدا» در کلام اهل حق ابتدا به معنی حاکم، پیشوا به کار رفته است؛ بنابراین، اشخاص مجلای ذات ملقب به «خدا» هستند. سپس این واژه، در اعصار بعدی، در کلام اهل حق تحول و تغییر معنا پیدا کرده و به معنی «الله» به کار رفته است؛ چون بین نگرش سراینندگان متقدمین و برداشت مردم یارسان بعد از عصر متقدمین درباره کاربرد واژه «خدا» حلقه مفقوده ای ایجاد شده است؛ بنابراین، در فرهنگ عامه یارسان این تصور به وجود آمده که واژه «خدا» درباره اشخاص مجلای ذات به معنی الله به کار رفته است. این تلقی از مراد کلام پردیوری و قبل از آن، موجب شده بود برخی از یارسانان شخص متجلی ذات را دارای مقام «انسان خدایی» بخوانند. این برداشت چنان ادامه داشته است که برخی از کلام دانان معاصر باورمند به

انسان‌خدایی شده‌اند (القاصی، ۱۳۵۸: ۷)؛ اما پیشوایان دوره متأخرین درصدد اصلاح این برداشت آمده‌اند؛ چنانکه شیخ‌امیر (۱۱۷۰-۱۱۰۰ ه. ق) می‌گوید:

خُداش مَهْمَانَن
میرد، خُدا نین! خُداش مَهْمَانَن
(شیخ‌امیر، ۱۳۷۵: ۸)

ذات حق، در نهاد آدمی مهمان است، انسان، خدا نمی‌شود؛ ولی خدا در نهادش مهمان است.

باز کلام می‌گوید:

ذاتش مَهْمَانَن
اَفْرَضِی ذات مَولاش مَهْمَانَن
(کلام دوره سیدفرضی، ۱۳۷۷: ۴۰)

باباحیدر به روایتی در قرن دوازدهم زیسته است (نامه سرانجام، بی‌تا، مقدمه دکتر صفی‌زاده: ۲۸). طبق نقلی دیگر، در قرن دهم هجری قمری زیسته است و خود را شاه‌مهمان (طاهری، ۱۳۹۲: ۲۷۲) توصیف می‌کند:

شَاهِم مَهْمَانَن بَارِگَهَم پُر تَمَر
نَه ذات خُدایی مَدَرِی خَوَر
(کلام دوره باباحیدر، بی‌تا: بند ۵۶)

شاه (فیض) خداوند در وجودم تجلی کرده است و به سبب آن دارای فضایل هستم و از ذات‌خدایی که در من جلوه‌گر شده است، خبر می‌دهم.

بنابراین، گویندگان این دوره ضمن مراعات مبانی بنیادین سه‌گانه اهل حق، اعتقاد به «انسان‌خدایی» و اتصاف انسان متجلی از ذات حقانی به اوصاف الهی را اصلاح کرده‌اند؛ بنابراین، عباراتی مانند «فلان شخص خدا است» یا «فلان شخص ذات خدا است» را ذات‌مهمان و شاه مهمان معنا می‌کنند که به معنی تجلی ذات (فیض ساری) خدا در انسان است.

همان‌گونه که بحث تجلی خداوند در عرفان نظری از اصول بنیادین آن است و خداوند تجلیاتی در مراتب الهیت دارد (ابن‌عربی، ۱۳۸۲، ج ۱: ۶۱)، در این نگرش، بنیادین‌ترین اصل در جهان‌بینی یارسان تجلی خداوند

است (پارسا و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۱۷) و سیر تنزلات هستی بر این پایه تفسیر شده است؛ بنابراین، در بخشی از کلام پردیوری، واژه‌هایی مانند «تجلی، ظهور، مظهر و مانند آن وجود دارند؛ چنانکه تیمور (قرن سیزدهم. ه. ق) از سراینندگان عصر سیدبرآگه گوران می‌گوید:

تُورَانِ عَالَمِ تَجَلِی تُورَن
رُوشَنِی ظُلَمَاتِ أَوْ قُبَّه تُورَن
(تیمور، بی‌تا: ۴)

این نورهای (موجودات) عالم، تجلی نور هستند. آنچه از تاریکی و ظلمات به روشنایی آمده، از آن قبه نور (نورالانوار) متجلی شده است.

و شیخ‌امیر اظهار داشته است:

صَدای كَش و كُوه بَر و بَار مِیو
مِرْگَان مِرْگَانَن، خَاوندكار مِیو
(دیوان شیخ‌امیر، بی‌تا: ۵۳)

صدای حق را از دشت و کوه می‌شنوم، مژده باد بر شما که در تمام دنیا ذات حق هوید است.

در بخش مهمی از کلام شیخ‌امیر، خان‌الماس (قرن دوازدهم. ه. ق)، نوروز سورانی (قرن سیزدهم. ه. ق)، رستم باباجانی (قرن سیزدهم. ه. ق) و تیمور بانیارانی (قرن سیزدهم. ه. ق) با نگرشی عرفانی به بیان هستی‌شناسی پرداخته شده است؛ بنابراین، مطالعه و بررسی متون اهل حق نشان می‌دهد «دوره‌های کلامی اهل حق تقریباً همسو و شبیه به مبانی عرفان نظری مکتب ابن‌عربی است» (پارسا و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۱۴) و در برخی مسائل از عرفان نظری فاصله می‌گیرد.

آنان که متجلی از ذات حق به‌شمار رفته‌اند، بنابر تجلی مظهر بعد از مظهر، خود را مظهر شخص متجلی از ذات در دوره قبل معرفی کرده‌اند؛ به‌طور مثال، شاه‌خوشین، مظهر حضرت علی(ع) (حسینی، ۱۳۹۵، ج ۲: ۸۷) و سلطان اسحاق، مظهر شاه‌خوشین و گاهی مظهر حضرت علی(ع) دانسته شده است. نظر به اینکه آغاز و پایه مجلای ذات، حضرت علی(ع) بوده است، هر کس که ذات در او جلوه‌گر

شده باشد، خود را مظهر حضرت علی(ع) می‌داند.

۲-۲. کیفیت ارتباط فرشته با انسان

دومین اصل زیربنایی اهل حق، کیفیت ارتباط فرشته با انسان‌های برجسته است. در کلام یاری، فرشتگان موجوداتی بسیط و مجرد هستند که مظاهر صفات خداوند دانسته شده‌اند (شیخ امیر، بی‌تا: ۳). از نگاه اهل حق، فرشتگان با انسان‌های برجسته ارتباط دارند که مقامات آیینی به‌شمار می‌روند. این ارتباط در دوره‌های ظهور ذاتی با تعابیر و تفاسیر مختلف ارائه شده است که در پی می‌آید.

الف. نگرش کلام دوره متقدمین: کلام‌سرایان متقدمین و نیز پردیوری خود را فرشته معرفی کرده‌اند یا شخص مجلای ذات، یارانش را فرشته دانسته است. چنانکه در کلام بهلول آمده است:

چوار ملکانم فرمان برینی
گردی غلامان چاکر گرینی
(مجمع‌الکلام سرانجام اهل حق، بی‌تا، ج ۱: ۲)

چهار فرشتگانم فرمانبردار من هستند و همه مریدانم خدمتگذارند.

در کلام شاه‌خوشین و بابانائوس نیز این ایده تکرار شده است (دیوان گوره، ۱۳۸۲: ۶۴)

ب. نگرش کلام دوره پردیور: ایده گویندگان پردیوری نیز مانند متقدمین ارائه شده است. برخی مانند پیربنیامین خود را جبرئیل، پیرموسی، میکائیل، داود اسرافیل و مصطفی خود را عزرائیل معرفی کرده است؛ به‌طور مثال، پیر بنیامین گفته است:

ها جبرئیل بیم اوسا تعلیم در
هم خلیل پیام شاگرد و جدور
(دیوان گوره، ۱۳۸۲: ۳۰۴)

هان بدانید که جبرئیل، استاد تعلیم‌دهنده بودم، همچنین خلیل بودم که شاگردی می‌کردم.

بابایادگار می‌گوید:

ملائک بیمان از نامم هاروت

کاکم یادگارنامش بی ماروت

(دیوان گوره، ۱۳۸۲: ۶۲۹)

من فرشته بودم و نام من هاروت بود. برادرم بابایادگار نیز فرشته بود و نامش ماروت بود.

در کلام این دوره، مقامات مجالی صفات را شبیه مجالی ذات دارای اوصاف الوهی توصیف شده‌اند.

ج. نگرش کلام دوره متأخرین: بزرگان دوره‌های متأخر، تفسیر دیگری از ارتباط فرشته با انسان‌ها ارائه کرده‌اند. از نگاه برخی سرایندگان، انسان‌های برجسته متجلی از فرشته هستند. این معنا از ارتباط فرشته با انسان با مبانی عقلی و نقلی سازگار است. چنانکه ملاصدرا گفته است وقتی عقل انسان ترقی و تکامل یافت و به مرتبه عقل بالفعل رسید، با عقل فعال (جبرئیل) ارتباط و اتحاد می‌یابد (صدرا، ۱۴۲۵، ج ۹: ۱۲۰). شبیه به این نگرش در کلام متأخرین وجود دارد:

هر کس بزانو قاپیه وان کین
قاصدان غیب پیش وارد بین
(نوروز، بی‌تا: ۵۰)

هر کس بداند که نگهبان درب بهشت کیست، راه‌یافتن به شناخت چنین اسراری با اشراق فرشتگان ممکن است. بنابراین، سیر بحث کیفیت ارتباط فرشته با انسان مراتبی را تجربه کرده است؛ بنابراین، بنابر تجلی صفات، افرادی که مجلای صفات تلقی شده‌اند، در دوره متقدمین و پردیوری فرشته دانسته شده‌اند. به نظر می‌رسد چنین بیانی ناظر به تجسد یا حلول فرشته است؛ اما این ایده بعد از پردیور فروکش می‌کند و کلام‌سرایان به مظهریت مقامات پردیوری یا متجلی شدن از فرشتگان مانند جبرئیل و اسرافیل و مانند آن اکتفا کرده‌اند.

گفتنی است همان‌طور که متأخرین نسبت به گویندگان متقدمین و پردیوری درباره انسان مجلای ذات و مظهریت ذات از شدت غلوگویی کاسته‌اند، گویندگان متأخرین درباره رابطه مقامات و فرشتگان از شدت غلو کاسته‌اند و به سمت تعدیل نسبی گرایش یافته‌اند.

۲-۳. تکامل انسان بر پایه دوناى دون

تعاریف مختلفی از دون و دوناى دون بیان شده است. درواقع، هر مرتبه و درجه تکاملی روح را «دون» می‌گویند (رستمی و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۷۱). دوناى دون یعنی درجه به درجه؛ اما برداشت کلام‌دانان امروزی از دوناى دون متفاوت از نگرش کلام‌سرایان است. کلام‌سرایان تصریح کرده‌اند که انسان باید هزار و یک دون (درجه معنوی) را طی کند تا پس از آن به کمال لایق و جاودانگی پس از مرگ راه یابد.

چَه هِزار و يَك دُون بُونِيش نَجَاتِي
اَسُوْدِگِيش بوجی راه مَمَاتِي
(حسینی و آژنگ، ۱۳۹۰: ۱۱۹)

شما با گردش هزار دون (جامه، درجه) نجات پیدا می‌کنید و به رهایی از گردش می‌رسید.

شاید به سبب اینکه نظر سرایندگان درست فهم نشده است، برخی آن را تناسخ (القاصی، ۱۳۵۸: ۷) یا گردش روح از بدنی به بدن دیگر (اکبری، ۱۳۸۰: ۲۷) دانسته‌اند. این نگرش هم‌سان با ایده کیهانیه است که از نظر عقل و نقل مخدوش است.

الف. نگرش کلام دوره کلام متقدمین: به سبب

مختصر و ابتدایی بودن کلام این دوره، بحث دوناى دون انعکاس وسیعی ندارد. مقامات در دوره‌های اولیه به دون‌های پیشین اشاره‌ای اجمالی و مختصر کرده‌اند. در کلام آمده است:

زروان بیانی، زروان بیانی
نه دوره ورین زروان بیانی
(کلام دوره بهلول، ۱۳۶۳: ۶۲)

من زروان بودم، در دوره‌های قبل در دون زروان بودم. و در کلام بابا نائوس از زندگی در چند قوا (بدن. پیکر) سخن رفته است.

سازیان پی حیوان عقل و مختصر
هزار و پنج صد دون از کردم گذر

ده دفعه قوای انسان شمیم نه ور
ماباقی چه حیوان تیخ بریانا سر
(دیوان گوره، ۱۳۸۲: ۵۴)

در قوای حیوان زیستم و عقلی ناچیز داشتم. هزار و پانصد دون را طی کرده‌ام. پیش از این ده مرتبه در قوای بشر زیسته‌ام. بقیه دون‌ها در جامه حیوان بودم که مرا با تیغ ذبح می‌کردند.

درواقع، این نوع گزارش‌های دونی حکایت از بیان تمثیلی درجات و مراتب نفسانی دارد؛ یعنی اگر شخص بخواهد برای ملکات نفسانی نفس خویش مثالی ذکر کند، گاهی شبیه به حیوان بوده و گاهی تکامل یافته و به مرتبه انسانی رسیده است.

ب. نگرش کلام دوره پردیور: مطالعه و بررسی کلام پردیور دلالت می‌کند که مقامات آیینی به گونه‌ای هم‌سان از دون‌های پیشین خود سخن گفته‌اند. از سبک و سیاق آن استنباط می‌شود که مقامات مجلای صفات تحت آموزش و تعلیم توانسته‌اند با پردازشی هم‌سان و با بیانی تمثیلی از شش دون در شش دوره، از دون (مثال) خود سخن بگویند که عبارت‌اند از: ۱. دوره ازل (ذر)، ۲. آدم، ۳. مدینه، ۴. کربلا، ۵. لرستان و ۶. پردیور، بنابراین، بیشترین مطالب کلام پردیوری به این موضوع اختصاص یافته است. اینک در هر دوره‌ای به ذکر یک نمونه اکتفا می‌شود.

دوره اول، ازل نامیده شده است. پیر بنیامین سر دسته هفتن دون ازلی خود را جبرئیل می‌داند و می‌گوید:

ها جبرئیل بیم اُسای تعلیم در
هم خلیل بیام شاگرد و جدور
(دیوان گوره، ۱۳۸۲: ۳۰۴)

دوره دوم، سران‌دیب (سران‌دیل: عصر آفرینش آدم و حوا) است. سیدمحمد گوره سوار می‌گوید:

چا سران‌دیلدا نامیم بی چرده
بیانی چا ور و بنات شاگرده
(دیوان گوره، ۱۳۸۲: ۳۱۰)

یارسانیان دلیلی متقن و مبرهن بر این شش دوره ارائه نکرده‌اند؛ بلکه ایده آنان بر پایه تجلی ذات و صفات است که متأثر از آیین هندو بوده است (قدیانی، ۱۳۸۱: ۸۹) و با اوتاره مقایسه و ارزیابی می‌شود. دوم اینکه مقاماتی که به دون و مثال خود در عصر حضرت آدم تصریح کرده‌اند، آنها وجود تاریخی و خارجی ندارند. جز کسانی که سمبل خود را هابیل و شیث و احیاناً قابیل معرفی کرده‌اند. بقیه مقامات پردیوری که از شبیه مثالی خود در عهد کربلا سخن گفته‌اند، در حدود سیصد و پنجاه نفر هستند؛ در حالی که در روز عاشورا اصحاب امام حسین (ع) هفتاد و دو نفر بودند؛ بنابراین، بیشتر دون‌های مثالی در دوره‌های ششگانه وجود خارجی ندارند؛ بلکه مقامات یک اسطوره برای خود نام برده‌اند؛ اما وجه تشابه و ارتباط تمثیلی روشن نیست؛ بنابراین، این دون‌ها از باب اسطوره سازی برای تعریف مقام و موقعیت آیینی بوده است؛ بنابراین، این‌گونه گزارش‌های دونی ناظر به گردش روح نیست.

ج. نگرش کلام دوره متأخرین: گویندگان این دوره رویه‌ای متفاوت از نگرش پردیوری در باره گزارش‌های دونی دارد؛ بنابراین، به‌سان کلام پردیور از دون خود در ادوار گذشته سخن نگفته‌اند. نگاه پیشوایان این دوره به ارائه نمادین ملکات نفسانی درباره سیر تکامل روح انسانی است، شیخ امیر اظهار داشته است:

مَنْ نَزَلَ وَ مَنْ نَزَلَ
رُوحِمْ جَاسُوسِینَ مَنْزِلِ وَ مَنْزِلِ
(شیخ امیر، بی‌تا: ۱۲۸؛ رستم باباجانی، بی‌تا: ۵)

روح مرتبه به مرتبه و منزل به منزل در حال تحقق به مراتب و درجات کمال است.

و در برخی موارد، سرایندگان شبیه دوره بابائوس گویندگان این دوره درباره صورت مثالی ملکات نفسانی و اخلاقی در قالب پرنده و چرنده سخن گفته‌اند که از نگاه فلسفی آن را تجسد معانی و ارواح می‌گویند (صدرا، ۱۴۲۵، ج ۹: ۲۹۸). کلام می‌گوید:

چنی نه جسسه مل و مور بردم

در سرانندیب نامم چرده بود، تو بنا بودی و من شاگرد تو بودم.

دوره سوم، عصر مدینه را می‌گویند. در کلام آمده است:

تا چه مدینه پر شمیم او حیات
کا کو جاور بیم عریان و گدات
(دیوان گوره، ۱۳۸۲: ۳۰۵)

سپس در مدینه در جامه‌ای دیگر زیستم در آن جامه در دون جابر بودم. زهد داشتم.

دوره چهارم به عصر کربلا موسوم است. دده کمال برسوسی از گروه هفت سقا می‌گوید:

بیم و فرزندشان نامیم بی قریوس
نامی کربلام عبدالله سندوس
(دیوان گوره، ۱۳۸۲: ۳۴۶)

من در آن وقت فرزند آنان (چین و ماچین) بودم و نامم قریوس بود که در کربلا عبدالله سندوس بودم.

دوره پنجم، دوره لرستان می‌گویند. دده رجب از گروه هفت کوزه‌گر می‌گوید:

حسن و حسین برق و کوی انجوم
هم جا لرستان نامیم بی ملوم
(دیوان گوره، ۱۳۸۲: ۳۳۹)

حسن و حسین (ع) نور انجمن‌ها هستند. در لرستان نامم ملوم بود.

دوره ششم، عصر پردیور و دوره سلطان اسحاق است. باز بنیامین از حضور خود در پردیور اظهار داشته است:

عبد و گرد یاران بنیامین بیا
امام و حضور نی کانی و درگاه
(دیوان گوره، ۱۳۸۲: ۳۴۰).

عبد همه یاران، بنیامین هستم. در این سرچشمه و در این درگاه به حضور رسیدم.

این نگرش از چند نظر نقدپذیر است. نخست، این دوره‌ها آن‌گونه که اهل حق مدعی است (الهی، ۱۳۷۳: ۴۴) در منابع وحیانی (قرآن و روایات) ذکر نشده است و حتی

هزار پیش‌تَنانِ دون و دون گیلام

(شیخ‌امیر، بی‌تا: ۱۸۹)

در جامه‌هایی که طی کرده‌ام، چند پیامبر برگزیده شده‌اند. هزار جامه دیده‌ام تا به کمال راه یافته‌ام.

بنابراین، آن دسته از کلام‌هایی که از زندگی در جامه مار و پرنده و چرنده و امثال آن یاد کرده‌اند، منظور چرخه حیات و گردش روح از بدنی به بدن دیگر نیست؛ بلکه مراد، تشبیه او صاف و ملکات اخلاقی به جانداران است؛ یعنی اگر اوصاف اخلاقی گوینده ممثل شود، ملکات نفسانی او به صورت مار و چرنده و خزنده مجسم می‌شد. در این تفکر، بیان نمادین، اسطوره‌ای و دونی چنان پررنگ است که برخی گویندگان یاری این آیین را «دینِ دونِ حقیقت» (نوروز، بی‌تا: ۱۶۸) توصیف کرده‌اند.

به این ترتیب، بین نگرش کلام‌سرایان دربارهٔ دون (مثل، مظهر یا درجهٔ معنوی) و دونای دون (درجه بعد از درجه) در دوره‌های مختلف تفاوت‌های آشکاری وجود دارد. در کلام متقدمین بسیار گذرا اشاره شده است؛ البته کلام دورهٔ بابانوس از تمثیل ملکات نفسانی حکایت کرده است. بزرگان پردیور افزون بر اینکه خود را فرشته توصیف کرده‌اند (دیوان‌گوره، ۱۳۸۲: ۶۲۹)، به صورت نظام‌مند نیز از دون‌های پیشین در دوره‌های شش‌گانه بحث کرده‌اند و متأخرین به بیان تجسم و تمثیل او صاف اخلاقی مذموم و ممدوح تصریح کرده‌اند. به این ترتیب، نگرش پیشوایان اهل حق دوره‌های مختلف دربارهٔ چگونگی تبیین و تفسیر دونای دون تفاوت ماهوی دارد.

۳. باور به امامت در نگرش اهل حق

امامت از جمله موضوعات اعتقادی اهل حق است که مبتنی بر تجلی ذات و صفات تبیین و تفسیر می‌شود. تفکر یارسانیان در دوره‌های متقدمین و پردیوری با دوره‌های متأخرین دربارهٔ امامت تفاوت دارد. در کلام بهلول و قیس و بابا سرهنگ اسمی از امام و امامت دیده نمی‌شود؛ ولی در کلام دورهٔ بابا جلیل اسم امام حسین (ع) آمده است (دیوان

چنی زیوخ زام چرگ ویم وردم

چنی نه جسسه ماران جا کردم

چنی عزم سیر دیاران کردم

(شیخ‌امیر، بی‌تا: ۱۸۸)

مدت‌ها در بدن پرندگان و مور زیسته‌ام و چقدر غم و اندوه را تحمل کردم. زمانی در پیکر مارها بودم و مدتی در مناطق مختلف سیر و سفر داشتم.

از آنجا که این جریان فکری مذهبی نگرشی باطن‌گرا دارد، شناخت درونی و باطنی بر پایهٔ تجلی ذات یا صفات آغاز می‌شود. سیر تکامل بر اساس دون به دون هزار و یک مرتبه و درجهٔ معنوی را شامل می‌شود. انسان سالک در طی این سیر معنوی، ابتدا به خودشناسی و سپس به کشف حقایق و رموز و اسرار هستی راه می‌یابد. آنگاه در این مرتبهٔ عالی نفسانی در قالب نمادگرایی از شناخت و جایگاه خود سخن بگویند. (شیخ‌امیر، بی‌تا: ۸۹). وقتی که به مقام آیینی به کمال رسید، آنگاه از حیات انسانی سخن می‌گوید:

چنی شییانی نه قوای یاران

چنی سیر کردم نه سر دیاران

اون آمانم اون شییانم

مزانم کام رو پیدا بیانم

(شیخ‌امیر، بی‌تا: ۱۸۸)

مدتی در جامهٔ انسانی و در قوای یاران بوده‌ام، بسی در سرزمین‌های مختلف گردش کرده‌ام، آن‌قدر به دنیا آمده و از دنیا رفته‌ام که می‌دانم چه روزی متولد شده‌ام.

این دو بیت، ایهام دارد. وجه ایهام این است که یک معنای آن ناظر به گردش روح است و یک معنای بعیدی نیز دارد که با تأویل به دست می‌آید و همان معنا مدنظر است. مراد سراینده این است: چنان در طی درجات نفسانی به کمال رسیده‌ام که از سرگذشت خود آگاهی یافته‌ام.

بر اساس آنچه بیان شد سراینده در برترین دون‌های خود اظهار داشته است که شبیه پیامبران زیسته است.

چن پیغمبران پیدا بی او جام

حوناب مریزو نه موج دامان
(دوسه بیامه، بی تا: ۹)

آنگاه که صاحب زمان ظهور می‌کند، بر اثر جنگ و جهاد از دامن مردم خون می‌ریزد.
از آنجا که بیشتر پیشوایان یارسانیان در قرون و دوره‌های اولیه به سه امام معصوم شیعه باور داشتند و در دوره‌های متأخرین از دوازده امام و چهارده معصوم و ظهور مهدی موعود سخن گفته‌اند، این امر حکایت از تحول فکری درون‌آیینی و تأثرپذیری از شرایط پیرامونی دارد؛ یعنی عصر متأخرین با دوره‌های قبل تفاوت اساسی دارد؛ اما با این وصف که بزرگان آیینی به مبانی سه‌گانه همچنان باور دارند، چون معارف آیینی در دوره‌های بعد از پردیور با تفسیرها و نگرش‌های جدیدی ظهور و بروز کرده است. این موضوع حکایت از تحولات فکری - اعتقادی اهل حق در دوره‌های اخیر دارد.

همان‌طور که بیان شد ارتباط سه اصل اساسی و بنیادین اهل حق در شناخت ساختار فکری و تفسیر جهان‌بینی یارسان نقش بنیادین دارد. اصول عقاید مانند نبوت، امامت، عدل الهی و مانند آن را بر این مبانی استوار کرده‌اند.

۴. علل تحولات فکری در اندیشه اهل حق

با بررسی نگرش اهل حق درباره مبانی اساسی در دوره‌های مختلف دانسته شد که این آیین تحولاتی را تجربه کرده است. این تحولات فکری را می‌توان انقلاب فرهنگی و فکری آن نامید که محصول چند امر است.

۴-۱. تأثیر سرسپردگان جدید الورد

الف. ورود افراد غیر یارسانی به دایره اهل حق با نگرش اعتقادی گوناگون. بنابر کلام یارسان، افرادی از مناطق مختلف دور و نزدیک از ایران و عراق به‌ویژه در عصر سلطان به پردیور آمده‌اند (دیوان گوره، ۱۳۸۲: ۲۷۱-۲۳۸). افزون بر آن، اشخاصی از کشورهای مختلف جهان از آسیا و اروپا تا آفریقا راه پردیور را در پیش گرفته و به

گوره، ۱۳۸۲: ۱۳۷). در کلام شاه‌خوشین با اسم امام علی(ع) و امام جعفر صادق(ع) مواجه می‌شویم؛ اما مهم‌ترین شاخصه کلام پردیوری باور به سه امام معصوم بر اساس تجلی ذات و صفات است؛ البته از کلام سیدخاموش در کلام پردیوری استنباط می‌شود که باورمند به دوازده امام بوده است (دیوان گوره، ۱۳۸۲: ۶۵۰).

آنگاه در کلام دوره سیدفرضی با عنوان دوازده امام(ع) و چهارده معصوم(ع) مواجه می‌شویم. در کلام خان‌الماس اسم مهدی (عج) آمده است. ظهور امام زمان(عج) و گرایش مردم جهان در آخر زمان به اسلام را بیان کرده است (کلام خان‌الماس، بی تا: ۲۵). کتاب *اسرارالحقیقه الحقایق* که از دیگر آثار مهم خاندان آتش‌بگی است، بعد از «بسم الله الرحمن الرحیم» با حمد و ثنای خدا و درود بر پیامبر(ص) و حضرت زهرا(س) و یعسوب‌الدین علی(ع) و یازده نیر اعظم(ع) آغاز شده است (اسرارالحقیقه الحقایق، بی تا: ۱). این مطلب نشان می‌دهد نویسنده یا نویسندگان آن به امامان اثنی‌عشر باور داشتند.

مغز مایه نخت علم نجومین
سردار مدین چواره معصومین
(کلام دوره سیدفرضی، بی تا: بند ۸).

[سیدفرضی] در علم نجوم سرآمد است و سردار مدینه چهارده معصوم(ع) است.

ژه کشتار سام صاحبو ذات و زور
پیدا مو مهدی صاحب زر نور
(خان‌الماس، بی تا: ۳۴)

از کشتار آن سردار مو سوم به «سام» که دارای ذات است، آنگاه اسرافیل در صور می‌دمد.

و کلام دوره چهل‌تن سیدبرا گه گوران برخی از باورهای شیعه از جمله مهدویت را منعکس کرده است. ادبیات و روش گویندگان این دوره باب تازه‌ای از کلام‌سرایی را در پیش گرفته‌اند.

اوسا که میو شاه صاحب زمان

اهل حق سرسپرده شده‌اند. این افراد پیرو مذاهب و احیاناً ادیان مختلف بوده‌اند.

از کلام برخی سراینندگان آشکار است که شاه‌خوشین، جعفری مذهب (دیوان گوره‌گوران، بی تا: ۲۱)، سیدخاموش پیرو امامان اثنی عشر (دیوان گوره، ۱۳۸۲: ۶۵۰) و عابدین جاف، شافعی مذهب (دیوان گوره، ۱۳۸۲: ۵۱۵) دیوان گوره‌گوران، بی تا: ۶۶)، با باهندو، پیرو آیین هندو (کلام باباهندو، بی تا: ۱۳۲) بوده و فاروق کرمانشاهی عقاید امامیه داشته است (فاروق کرمانشاهی، بی تا: ۸). نخست، ایده آنان در کلام‌ها انعکاس یافته است. دوم، تفکر آنان در نگرش دیگر مقامات آیینی تأثیر گذار بوده است؛ به‌طور مثال، باباهندو که از هندوستان به پردیور می‌آید، یک دستمال جوز هندی به‌عنوان هدیه به همراه آورده بود که به دستور سلطان اسحاق جوز هندی جزو لوازم سرسپاری قرار می‌گیرد (کلام باباهندو، بی تا: ۱۴۳).

۲-۴. تأثیر اندیشه‌های پیرامونی

یارسانیان از اندیشه‌های پیرامونی تأثیر پذیرفته‌اند. از آنجا که اهل حق آیینی باطن‌گر است و صوفیه و عرفا به شناخت اسرار و رموز هستی و کشف اسرار حقایق وجودی اهتمام جدی دارند، اهل حق وجه اشتراک مناسبی برای وام‌گیری از ایده عرفا دیده‌اند؛ از این رو، ارتباط سرسپردگان با صوفیه و عرفا و نیز بهره‌برداری از کتاب‌ها و آثار عرفانی دور از ذهن نیست. اصطلاحات و مفاهیم مختلفی مانند لوح، قلم، ذات، ظهور، تجلی، دره بیضاء، عماء (نوروز، بی تا: ۲۱۲ و ۲۰۶)، ظاهر، مظهر، ظهور، هو، منهو (شیخ امیر، بی تا: ۴)، وجه الله (دیوان دوره شاه‌حیاس، ۱۳۸۴: ۳۱۰) موجود در آثار عرفا وارد فرهنگ کلام یاری شده است. (نوروز، بی تا: ۲۱۴؛ شیخ امیر، بی تا: ۳۶). به این ترتیب، دوره‌های ظهور ذاتی قرن یازدهم تا سیزدهم برخی مسائل الهیات را همسو با عرفا پردازش کرده است.

۵. مطرح‌شدن موضوعات و مسائل جدید

با تحولاتی که آیین اهل حق در دوره‌های ظهور ذاتی تجربه کرد، خاندان‌های جدیدی مانند آتش‌بگی، شاه‌حیاسی، باباحیدری و زنوری شکل گرفتند که برخی از آنها مانند خاندان آتش‌بگی در عین حال که به برنامه‌های سلوکی آیینی پایبند هستند، سرسپردگان این خاندان، خود را اهل حق جعفری مذهب و متشرع معرفی می‌کنند. برخی مانند خاندان شاه‌حیاسی آیین خود را دنباله ولایت امامان معصوم (ع) می‌دانند؛ در حالی که برخی خاندان‌های متقدمین مانند عالی‌قلندر، یادگاری و شاه‌ابراهیمی نگرشی متفاوت از دیگر خاندان‌های دارند.

بزرگان متأخر در عین حال که به مبانی سه‌گانه همچنان باور دارند، کلام آنان با تفسیرها و نگرش‌های جدیدی ظهور و بروز یافته است؛ از این رو، کلام متأخرین گاهی تفسیر و تحلیل ایده پردیوری را بیان می‌کند و در برخی موارد نسبت به کلام‌های قبل به تعمیق هستی‌شناسی و خداشناسی پرداخته (شیخ امیر، بی تا: ۱؛ دیوان خان‌الماس، بی تا: ۶۹؛ نوروز، بی تا: ۲۱۶ و ۲۱۲ و ۲۱۰ و ۲۰۶؛ شیخ امیر، بی تا: ۶۲) و در مواردی تفکری متفاوت از دوره‌های قبل درباره انسان‌شناسی به نمایش گذاشته است (نوروز، بی تا: ۱۱۵ و ۱۱۴ و ۱۱۲). سخن از اهل بیت و بیان برخی مسائل همسو با امامیه از دیگر مطالبی است که در کلام این دوره‌ها مشاهده می‌شود؛ از این رو، برخی موضوعات و معارف در کلام این دوره‌ها در کلام پردیور مطرح نشده‌اند یا کلام سرایان با اشاره‌ای گذار از آن گذشته‌اند؛ بنابراین، موارد مذکور مهم‌ترین عوامل پیدایش کلام‌هایی است که نسبت به دوره‌های پیشین نگرشی متفاوت را نشان می‌دهد.

نتیجه

از بررسی اندیشه کلام اهل حق در دوره‌های نخست تا آخرین دوره ظهور ذاتی و صفاتی که به سبب سیال بودن در دوره‌های ظهور ذاتی با تحولات درخور تأملی مواجه بوده است، این نتایج حاصل شد:

۱. آیین اهل حق در آغاز پیدایش، یک اندیشه

سید محمد گوره سوار، با مقدمه سید مسعود افضل، عراق، اربیل، چاپ اول.

افضلی، سید قاسم، (بی تا)، *اسرار حقیقه الحقایق حقیقت*، چاپ نشده.

الهی، نورعلی، (۱۳۷۳)، *برهان الحق*، تهران، کتابخانه طهوری.

الهی، نورعلی، (بی تا)، *مجمع الکلام اهل حق (سرانجام)*، گردآوری و ترجمه: سام الدین تبریزیان، چاپ نشده.

پار سا، علی رضا، مال میر، محمد ابراهیم، رسولی شریانی، رضا و منصور رستمی، (۱۴۰۰)، «تیین و بررسی تجلی خداوند از نگاه آیین یاری، اهل حق و عرفان اسلامی»، *تقد و نظر*، دوره صد و سوم، شماره ۲۶، صص ۱۴۶-۱۱۱.

دفتر کلام رستم باباجانی، (بی تا)، *کلام*، خطی.

حسینی محمد و حشمت آژنگ، (۱۳۹۰)، *یار وریا*، عراق، انستیتو فرهنگی کرد، چاپ اول.

خان الماس، (بی تا)، *دیوان کلام خان الماس*، خطی.

رستمی منصور و زمانی، مهدی و رضا رسولی شریانی، (۱۴۰۰)، «تیین و بررسی انتقادی ارکان تکامل انسان از نگاه آیین یارسان (اهل حق)»، *فصلنامه سفینه*، دوره نوزدهم، شماره ۷۳، صص ۲۰۱-۱۶۹.

رستمی، منصور، (۱۴۰۱)، «ریشه یابی منشأ مبانی بنیادین آیین یارسان در فرق اسلامی»، *دوفصلنامه پژوهش های ایران شناسی*، دوره دوازدهم، شماره ۲، صص ۲۶۴-۲۴۷.

دیوان شیخ امیر، (بی تا)، خطی، خط سید ایمان خاموشی.

دفتر نوروز سورانی، (بی تا)، خطی، به خط کردی.

دفتر کلام لاجین، (بی تا)، خطی.

دفتر سید فرضی، (بی تا)، خطی، کاتب سید ایمان خاموشی.

دیوان گوره، (۱۳۸۲)، با مقدمه سید محمد حسینی، کرمانشاه، انتشارات باغ نی.

کلام دوره بابا حیدر، (بی تا)، خطی، به خط سید ایمان خاموشی.

کلام دوره بابا حیدر، (۱۳۹۴)، کلام، با ترجمه و توضیح

ابتدایی و از نظر باورها شبیه به کیهانیه بوده است که در هر دوره ای گونه ای کامل تر نسبت به قبل را نشان می دهد؛ این تفکر در پردیور به بلوغ فکری می رسد و از قرن یازدهم به بعد، به سمت تعدیل و هویت یابی تاریخی و کلامی و نگرش شیعه اثنی عشر حرکت کرده است.

۲. سلطان اسحاق و یارانش، در دوره پردیوری، درباره بیان پرتکرار مبانی آیینی سه گانه تجلی ذات و مظهریت، ارتباط فرشته با انسان و نیز دونا ی دون تلاش کرده اند که غلو درباره مقامات آیینی را در پی داشته است؛ اما در دوره متأخرین غلو اندکی فروکش می کند.

۳. مقامات آیینی در دوره متقدمین و پردیوری، خود را ملک توصیف کرده اند؛ در حالی که پیشوایان متأخرین، خود را متجلی از فرشته یا مظهر مقامات پردیوری تلقی کرده اند. آنچه یارسانیان دوره پردیور، شناخت باطنی ذات خویش و شناخت نمادهای پیشین پنداشته اند، تحت تعلیمات و آموزش بوده است نه کشف و شهود باطنی که دوردست ها را نشان دهد.

۴. گویندگان دوره متأخرین، ضمن حفظ مبانی سه گانه و تفسیر و تبیین آن، تحت تأثیر عرفا و صوفیه به پردازش هستی شناسی و خداشناسی و نیز انسان شناسی و فرجام شناسی پرداخته اند. افزون بر آن، اصلاح برخی باورها از جمله انسان خدایی و نیز گرایش به سمت تفکر امامیه از دیگر تحولات درون آیینی اهل حق است که در کلامها نمایان است.

۵. برخی خاندانها مانند آتش بگی، ضمن مراعات برنامه های سلوکی به اقامه نماز و روزه ماه مبارک رمضان عنایت دارند.

منابع

اکبری، سید محمد، (۱۳۸۰)، *دونای دون*، بی جا، بی نا، چاپ اول.

افضلی، سید قاسم، (۲۰۱۱)، *سیری به سوی خاندان*

- Institute [In Persian].
 Kermanshahi, F. (n.d). *Kalam*. (n.p) [In Persian].
 Khamoushi, I. (n.d). *Kalam of Baba Haider period*. (n.p) [In Persian].
 Khan Almas (n.d). *Diwan Kalam Khan Almas (written manuscript)*. (n.p) [In Persian].
 Lachin (n.d). *Diwan (written manuscript)*. (n.p) [In Persian].
 Nobakhti, H. M. (n.d). Shia sects. Tehran: Scientific and Cultural Publication [In Persian].
 Parsa, A., Malmir, M. A., Rasouli Sharbiani, R., & Rostami, M. (2021). An Account and Consideration of God's Manifestation from the Standpoint of the Yārī Denomination (Ahl-e Haqq) and Islamic Mysticism. *Naqd Va Nazar*, 26(103), 111-147. Doi: 10.22081/jpt.2021.60373.1825 [In Persian].
 Qadiani, A. (n.d). *The last letter of Kalam Khazaneh*. Tehran: Hirmand Publication [In Persian].
 Qadiani, A. (2002). *Comprehensive culture of religions*. Tehran: Aron Publication [In Persian].
 Qadiani, A. (2005). *Kalam of Shah Hayas period*. (n.p) [In Persian].
 Rostami, M. (2022). The origins of the fundamental bases of Yarsanism in the Islamic sects. *Bi-quarterly Journal of Iranian Studies*, 12(2), 247-264. Doi: 10.22059/jis.2022.341177.1105 [In Persian].
 Rostami, M., Zamani, M., & Rasouli Sharbiani, R. (2021). Explanation and critical examination of the elements of human evolution from the point of view of Yarsan (Ahl al-Haq). *Safina Quarterly*, 19(73), 169-201. <http://safinahmagazine.ir/article-1-796-fa.html> [In Persian].
 Safizadeh, S. (1994). *Kalam of Bohlool period*. Tehran: Tahuri Library [In Persian].
 ShahEbrahimi, S. A. (Ed.) (2015). *Kalam of Baba Haider period (written manuscript)*. (n.p) [In Persian].
 Sheikh Amir (n.d). *Diwan (written manuscript)*. (n.p) [In Persian].
 Sourani, N. (n.d). *Diwan*. (n.p) [In Persian].
- سید امرالله شاه‌ابراهیمی.
 دوسه‌بیامه، (بی‌تا)، دفتر کلام، چاپ‌نشده.
 دوسه‌بیامه، (بی‌تا)، دیوان گورۀ گوران، چاپ‌نشده.
 کلام دورۀ بهلول، (۱۳۷۳)، ترجمه و شرح دکتر صدیق صفی‌زاده، تهران، کتابخانه طهوری.
 کرمانشاهی، فاروق، (بی‌تا)، کلام، خطی.
 القا صی، مجید، (۱۳۵۸)، *آئین یاری اهل حق*، تهران، ناشر مؤلف.
 قدیانی، عباس، (۱۳۸۱)، *فرهنگ جامع ادیان*، تهران، انتشارات آرون.
 قدیانی، عباس، (۱۳۸۴)، *کلام دورۀ شهاب‌حیاس*، گردآوری و مقدمه: سید شمس‌الدین محمودی، بی‌جا، بی‌نا.
 قدیانی، عباس، (بی‌تا)، *نامه سرانجام کلام خزانہ*، با مقدمه و ترجمه و شرح صدیق صفی‌زاده، تهران، نشر هیرمند.
 نوبختی، حسن بن موسی، (۱۴۴۰)، *فرق الشیعه*، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.

References

- Afzali, S. Q. (n.d). *Asrar Haqiqah Al-Haqayq Haqiqt*. (n.p) [In Persian].
 Afzali, S. Q. (2011). *A Trip to the family of Seyyed Mohammad Gore Savar*. First Edition. Iraq, Arbil: (n.p) [In Persian].
 Akbari, S. M. (2010). *Dounaye Don*. First Edition. (n.p) [In Persian].
 Alghasi, M. (1980). *Ayin Yaari Ahl Haq*. Tehran: Moalef Publication [In Persian].
 Babajani, R. (n.d). *Kalam*. (n.p) [In Persian].
 Dose Bayameh (n.d). *Daftar Kalam*. (n.p) [In Persian].
 Dose Bayameh (n.d). *Divan Gore Goran*. (n.p) [In Persian].
 Elahi, N. (n.d). *Majmam al-Kalam Ahl Haq (Saranjam)*. Translated by Samoddin Tabriziyan. (n.p) [In Persian].
 Elahi, N. (1994). *Burhan al-Haq*. Tehran: Tahuri Library [In Persian].
 Farzi, S. (n.d). *Diwan (written manuscript)*. (n.p) [In Persian].
 Hosseini, S. M. (Ed.) (2003). *Diwan Goure*. Kermanshah: Bagh Nei Publication [In Persian].
 Hosseini, M., & Ajang, H. (2011). *yyyyy's friend*. First Edition. Iraq: Kurdish Cultural